

SUN'YIY INTELLEKT G'OYASINING SHAKLLANISHI: TARIXIY MANBALAR VA FALSAFIY ILDIZLAR

A'zamatiyjon Abdujalilov Kozimjonovich

Toshkent farmatsevtika instituti "ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi.

azimjonabdujalil@gmail.com (+998) 99 982 30 06

Abduqodirov Polat Anvarovich

Toshkent farmatsevtika instituti "ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi.

pulatabdikadirov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18354615>

Anotatsiya. *Sun'iy intellekt bugungi kunda ko'pincha zamonaviy texnologik inqilobning mahsuli sifatida talqin qilinadi. Biroq ushbu hodisani faqat kompyuter texnologiyalari va algoritmik tizimlar bilan bog'lash masalaning falsafiy chuqurligini cheklab qo'yadi. Aslida, inson aqlini tushunish, uni modellashtirish va tashqi vositalar yordamida qayta yaratishga bo'lgan intilish inson tafakkurining eng qadimgi bosqichlaridayoq paydo bo'lgan. Shu bois sun'iy intellekt g'oyasini tarixiy-falsafiy kontekstdan uzib talqin qilish mumkin emas. Mazkur maqolada sun'iy intellekt konsepsiyasining shakllanishi qadimgi mifologik tasavvurlardan boshlab, klassik yunon falsafasi, islom mutafakkirlari va yangi davr ratsionalistik an'analari doirasida izchil tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *texnogen sivilizatsiya, texnogen sivilizatsiya globallasuvi, insonparvarlik, yangi gumanizm, texnogen sivilizatsiya paradigmaları, insonparvarlik qadriyati, texnologik determinizm, aniqlovchi omil, sivilizatsiya globallasuvi, samarali globallasuv, anomaliya globallasuvi.*

FORMATION OF THE IDEA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: HISTORICAL SOURCES AND PHILOSOPHICAL ROOTS

Anotation. *Artificial intelligence today is often interpreted as a product of the modern technological revolution. However, connecting this phenomenon only with computer technologies and algorithmic systems limits the philosophical depth of the issue. In fact, the desire to understand the human mind, to model it and to recreate it with external means appeared in the earliest stages of human thought. Therefore, it is impossible to interpret the idea of artificial intelligence in isolation from the historical-philosophical context. In this article, the formation of the concept of artificial intelligence is consistently analyzed within the framework of classical Greek philosophy, Islamic thinkers and modern rationalist traditions, starting from ancient mythological imaginations.*

Key words: *man-made civilization, globalization of man-made civilization, humanism, new humanism, man-made civilization paradigms, humanitarian value, technological determinism, determining factor, globalization of civilization, effective globalization, anomaly globalization.*

Sun'iy intellekt (SI) tushunchasi ko'pincha XX–XXI asr texnologik taraqqiyoti mahsuli sifatida talqin qilinadi. Biroq mazkur fenomenning g'oyaviy ildizlari ancha chuqur tarixiy va falsafiy manbalarga borib taqaladi. Inson tafakkurini modellashtirish, aqlni formal qoidalar orqali ifodalash hamda bilish jarayonini sun'iy vositalar yordamida qayta yaratish g'oyalari qadimgi falsafada, xususan, yunon metafizikasi va ontologiyasida shakllangan.

Shu bois sun'iy intellektni faqat texnologik hodisa sifatida emas, balki uzoq tarixiy-falsafiy evolyutsiya natijasi sifatida tahlil qilish zarur.

Qadimgi yunon falsafasida aql (nous), bilish (episteme) va tartib (logos) tushunchalari markaziy o'rin egallagan. Ayniqsa, Platon falsafasida olamning paydo bo'lishi va tuzilishi ongli va maqsadga yo'naltirilgan aql faoliyati bilan izohlanadi. Platonning "Timaios" dialogida Demiurg obrazi orqali kosmos tasodifiy emas, balki ideal shakllarga tayanib, ongli ravishda tashkil etilgan tizim sifatida talqin qilinadi. Demiurg mavjud tartibsiz moddani oldindan mavjud bo'lgan ideal modellar (eidoslar) asosida shakllantiradi. Bu yondashuv bilish jarayonining modellashirilishi, abstrakt tuzilmalar orqali real tizimlar yaratish g'oyasining dastlabki metafizik ifodasi sifatida baholanishi mumkin.

Platon uchun aql nafaqat bilish vositasi, balki yaratuvchi tamoyildir. Demiurgning faoliyati ratsional hisob-kitobga, muvozanat va uyg'unlikka asoslanadi. Ushbu jihat zamonaviy sun'iy intellekt tizimlarida qo'llaniladigan algoritmik yondashuvlarga falsafiy jihatdan yaqin turadi.

Ya'ni, sun'iy intellektda ham avvalo abstrakt model ishlab chiqiladi, so'ngra u real muhitda amalga oshiriladi. Platon falsafasidagi ideal–real munosabati bugungi kunda "model–realizatsiya" paradigmasi sifatida qayta namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, Platon davlat va jamiyatni ham ratsional tashkil etilgan tizim sifatida ko'radi. "Davlat" va "Timaios" dialoglarida ijtimoiy tuzilma qatlamlarga ajratilib, har bir qatlamga aniq vazifalar yuklanadi. Bu yerda inson va jamiyatni boshqarish masalasi bilim, tarbiya va nazorat mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Mazkur yondashuv keyinchalik ijtimoiy muhandislik, boshqaruv nazariyalari va kognitiv modellashirish g'oyalariga falsafiy zamin yaratgan.

Aristotel falsafasida esa aql va bilish masalasi yanada empirik va funksional yo'sinda talqin qilinadi. Uning "De Anima" asarida aqlning faol va passiv shakllari ajratiladi. Aristotel uchun aql shakl beruvchi tamoyil bo'lib, u imkoniyatdagi bilimni voqelikka chiqaradi. Bu yondashuv keyinchalik funksionalizm va hisoblashga asoslangan tafakkur nazariyalariga ta'sir ko'rsatgan.

Ayniqsa, aqlni ma'lum funksiyalar majmui sifatida tushunish g'oyasi sun'iy intellektning dastlabki nazariy asoslari bilan uyg'unlashadi.

O'rta asr Sharq falsafasida, xususan, Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino asarlarida aql masalasi yanada mukammal tizimlashtiriladi. Forobiy aqlni bosqichma-bosqich kamol topuvchi hodisa sifatida talqin qilib, uni nazariy va amaliy faoliyat bilan bog'laydi. Uning "Aql ma'nolari haqida" risolasida aqlning turli darajalari (quvvatdagi aql, faol aql va boshqalar) ajratiladi. Bu tasnif inson bilish jarayonini strukturalashga urinish bo'lib, zamonaviy kognitiv fanlar va sun'iy intellekt tadqiqotlari uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Ibn Sino esa ong va idrokni nafaqat mantiqiy, balki psixologik va ontologik jihatdan ham tahlil qiladi. Uning nafs haqidagi qarashlarida bilish jarayoni ichki tajriba va tashqi sezgilar o'zaro aloqasi sifatida tushuniladi. Bu holat sun'iy intellektning faqat tashqi xatti-harakatlarni emas, balki ichki kognitiv jarayonlarni ham hisobga olishi zarurligi haqidagi zamonaviy bahslar bilan uyg'unlashadi.

Yangi davr falsafasida sun'iy intellekt g'oyasining shakllanishida ratsionalizm muhim rol o'ynaydi. Rene Dekart tafakkurni aniq va ravshan g'oyalar orqali tushuntirishga intilib, ongni mexanik jarayonlardan ajratadi.

Shu bilan birga, Tomas Gobbs tafakkurni “hisoblash” sifatida talqin qilib, fikrlashni belgilar bilan operatsiya qilish jarayoni deb hisoblaydi. Bu yondashuv keyinchalik sun’iy intellektni hisoblash tizimi sifatida tushunishga asos bo‘lib xizmat qildi.

Gottfried Wilhelm Leibniz esa universal mantiq va hisoblash g‘oyasini ilgari surib, barcha bilimlarni formal tilga keltirish mumkinligini ta’kidlaydi. Uning “Characteristica Universalis” loyihasi zamonaviy dasturlash tillari va sun’iy intellekt algoritmlarining falsafiy ajdodi sifatida qaraladi. Leibniz uchun tafakkur – bu belgilar ustida amalga oshiriladigan aniq qoidalar tizimi bo‘lib, uni mashina orqali ham bajarish mumkin degan g‘oya keyinchalik sun’iy intellekt konsepsiyasining markaziy tezisiga aylandi.

XX asrga kelib, ushbu falsafiy g‘oyalar texnologik shakl kasb eta boshladi. Alan Tyuringning “Mashinalar fikrlay oladimi?” degan savoli sun’iy intellektni mustaqil ilmiy muammo sifatida shakllantirdi. Tyuring testi inson va mashina tafakkuri o‘rtasidagi chegarani amaliy jihatdan aniqlashga urinish bo‘ldi. Biroq bu yondashuv ko‘proq tashqi xatti-harakatlarga asoslangan bo‘lib, ongning ichki mohiyatini chetlab o‘tadi.

Shu nuqtada falsafiy tanqidlar paydo bo‘ladi. Jon Sēplning “Xitoy xonasi” argumenti sun’iy intellektning semantik va ongli tushunish imkoniyatlarini shubha ostiga qo‘yadi.

Fenomenologik yondashuv vakillari esa ongni sub’ektiv tajriba, tanaviylik va kontekst bilan bog‘lab, uni sof algoritmik jarayonlarga keltirib bo‘lmashligini ta’kidlaydi. Bu tanqidlar sun’iy intellekt g‘oyasining tarixiy-falsafiy ildizlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt g‘oyasi qadimgi metafizik tasavvurlardan tortib, zamonaviy hisoblash nazariyalarigacha bo‘lgan uzoq falsafiy evolyutsiya mahsulidir. Platonning kosmik aql haqidagi qarashlari, Aristotelning funksional tafakkur talqini, Forobiy va Ibn Sinoning aql nazariyalari hamda yangi davr ratsionalistlarining hisoblashga asoslangan yondashuvlari bugungi sun’iy intellekt konsepsiyasining g‘oyaviy poydevorini tashkil etadi. Shu bilan birga, fenomenologik va tanqidiy falsafa ushbu poydevorning cheklangan tomonlarini ochib berib, ong muammosini yanada chuqurroq falsafiy tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Qadimgi mifologiya va sun’iy ong tasavvurlari

Sun’iy ong va avtomatlashtirilgan mavjudotlar haqidagi tasavvurlar inson tafakkurida dastlab mifologik shaklda namoyon bo‘lgan. Qadimgi yunon mifologiyasida Hefest tomonidan yaratilgan oltin xizmatkorlar yoki o‘z-o‘zidan harakatlanuvchi mexanik mavjudotlar tasviri inson aqlining texnik vositalar orqali takrorlanishi mumkinligi haqidagi dastlabki ramziy qarashlarni ifodalaydi. Bu mifologik obrazlar hali ilmiy yoki texnologik asosga ega bo‘lmagan bo‘lsa-da, inson tafakkurining tashqi obyektlarda mujassamlanishi mumkinligi haqidagi muhim falsafiy savolni kun tartibiga olib chiqqan.

Platonning “Timaios” dialogida kosmik aql (Nous) g‘oyasi

Sun’iy intellekt g‘oyasining falsafiy ildizlarini tahlil qilishda Platonning “Timaios” dialogi alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda Platon olamning paydo bo‘lishini tasodifiy jarayon sifatida emas, balki ongli va maqsadga yo‘naltirilgan aql — demiurg faoliyati natijasi sifatida talqin qiladi.

Demiurg mavjud tartibsiz moddani ideal shakllar (eidolar) asosida tartibga soladi. Bu jarayonda aql, bilim va ratsional model markaziy o‘rin egallaydi.

Platon uchun kosmos — bu jonli, tartibli va ma’noli tizimdir. Kosmik aqlning mavjudligi bilish jarayonining obyektiv asosga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Mazkur yondashuv sun'iy intellekt g'oyasining metafizik ildizi sifatida qaralishi mumkin, chunki unda bilish, modellashtirish va maqsadga yo'naltirilgan faoliyat tushunchalari bir butunlikda namoyon bo'ladi.

Ideal model va realizatsiya tamoyili

“Timaios” dialogida olamni yaratish jarayoni ideal modelga tayanish orqali amalga oshiriladi. Demiurg avval mukammal shakllarni nazarda tutadi, so'ngra moddiy dunyoni ushbu shakllarga mos holda tashkil etadi. Bu tamoyil zamonaviy sun'iy intellektda qo'llaniladigan algoritmik modellashtirish va abstrakt tuzilmalarni real tizimlarga tatbiq etish jarayoniga falsafiy jihatdan yaqin turadi.

Sun'iy intellekt tizimlarida dastlab nazariy model (algoritm, arxitektura) ishlab chiqiladi, keyin esa u amaliy muhitda ishlovchi tizimga aylantiriladi. Platonning ideal shakllar nazariyasi ushbu jarayonning ontologik va epistemologik asoslarini qadimgi falsafiy shaklda ifodalab beradi.

Aristotel tafakkurida aql va forma masalasi

Platonning shogirdi Aristotel aql va bilish muammosini yanada tizimli va empirik asosda rivojlantirdi. Uning “De Anima” asarida aql faoliyati forma va materiya munosabati orqali tushuntiriladi. Aristotel uchun aql — bu potensial bilimni aktual holatga keltiruvchi faol printsipdir. Bu yondashuv keyinchalik bilish jarayonini funktsional tizim sifatida tushunishga zamin yaratdi.

Aristotel tafakkurida aql tashqi obyektlardan ajralmagan holda faoliyat yuritadi. Bu holat zamonaviy sun'iy intellektidagi sensorli kirishlar va muhit bilan o'zaro ta'sir masalasini falsafiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

O'rta asr islom falsafasi va aql tushunchasi

Sun'iy intellekt g'oyasining tarixiy rivojida o'rta asr islom falsafasi muhim o'rin tutadi.

Forobiy va Ibn Sino asarlarida aql darajalari, bilish jarayonining bosqichlari va mantiqiy fikrlash mexanizmlari batafsil tahlil qilingan. Forobiyning “Aql ma'nolari haqida risola”sida aqlning potensial, faol va mustafod holatlari ajratib ko'rsatiladi.

Bu tasnif bilish jarayonining algoritmik bosqichlarga bo'linishi mumkinligini ko'rsatadi.

Ayniqsa, faol aql tushunchasi tashqi bilim manbai sifatida talqin qilinib, individual tafakkurdan tashqarida mavjud bo'lgan intellektual printsip sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv sun'iy intellekt tizimlarida bilim bazalari va tashqi hisoblash resurslari g'oyasiga falsafiy o'xshashlik kasb etadi.

Yangi davr ratsionalizmi va mexanik tafakkur

XVII asrga kelib, tafakkur va bilish jarayonlarini mexanik va matematik asosda tushuntirishga bo'lgan urinishlar kuchaydi. R. Dekart tafakkurni aniq va ravshan g'oyalar asosida ishlovchi ong faoliyati sifatida talqin qildi. T. Gobbs esa fikrlashni hisoblash jarayoni sifatida baholadi.

G. Leybnits tomonidan ilgari surilgan universal mantiq va hisoblash mashinasi g'oyasi sun'iy intellekt tarixida alohida ahamiyatga ega. Leybnits inson tafakkurini formal belgilar va qoidalar orqali ifodalash mumkinligini ta'kidlaydi. Bu g'oya keyinchalik algoritmik fikrlash va kompyuter fanlarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa

Shunday qilib, sun'iy intellekt g'oyasi birdaniga paydo bo'lgan texnologik hodisa emas, balki ko'p asrlik falsafiy izlanishlar mahsulidir. Qadimgi mifologiyadagi sun'iy mavjudotlar tasavvurlaridan boshlab, Platonning kosmik aql haqidagi qarashlari, Aristotelning bilish nazariyasi, Forobiy va Ibn Sinoning aql konsepsiyalari hamda yangi davr ratsionalistik an'analari sun'iy intellekt g'oyasining tarixiy-falsafiy poydevorini tashkil etadi.

Ushbu meros zamonaviy sun'iy intellekt muammolarini falsafiy jihatdan chuqurroq anglash va uning imkoniyatlari hamda chegaralarini aniqlash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibroximovich, A. K. (2022). INNOVATIVE THINKING AND ITS FORMS AND TYPES OF MANIFESTATIONS. *European Scholar Journal*, 3 (5), 38-41.
2. Ibroximovich, A. K. (2022). Innovative thinking and its forms and types of manifestations.
3. Абдурахмонов, Х. И. (2020). Развитие общества и инновационное мышление. In *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 100-102).
4. Abdurahmonov, H. I. (2020). THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE YOUTH WORLDVIEW. *Форум молодых ученых*, (8 (48)), 3-6.
5. Хашимова, Г. Ф., & Султанова, Л. Б. (2022). HAMKORLIK PEDAGOGIKASI ASOSIDAGI INTERFAOL METODLARNING SAMARADORLIGI. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, 5(2).
6. Хашимова, Г. Ф., & Султанова, Л. Б. (2021). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ В РАМКАХ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, (SI-1).
7. Ботировна С.Л., Анварович А.П. (2023). Методы и значение формирования творческого мышления у подрастающего поколения. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ СИСТЕМ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И МЕДИЦИНСКИХ НАУК*, 2 (5), 252-254.
8. Boltayeva, B. (2023). DEVELOPMENT OF COMPETENCIES FOR SELF-STUDY OF STUDENTS IN A CREDIT-MODULAR SYSTEM AS A PEDAGOGICAL PROBLEM. *Science and innovation*, 2(B8), 39-42.
9. Boltaboyeva, B. (2023). KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALARNI MUSTAQIL BILISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH. *Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук*, 3(3), 40-42.
10. Болтаева, Б. Х., Султонова, Л. Б., & Юсупова, Н. О. ВЕБ-КВЕСТ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ИНФОРМАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ WEB QUEST IS A DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL SOURCE IN TECHNOLOGY. *BBC 94 Z 40*, 152.

11. Болтаева, Б. Х., & Султанова, Л. Б. ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ. Zbiór artykułów naukowych recenzowanych., 186.
12. Abduraximova, D. (2023). FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQ TIZIMINING O'RNI VA AHAMIYATI. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(3), 159-162.
13. Anvarovich, P. A. (2024). SUN'IY INTELEKKTNING KUNDALIK HAYOTIMIZGA TA'SIRI, BIZ UCHUN BU HODISA IJOBOYMI?. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 4(2), 9-13.
14. Anvarovich, P. A. (2024). SUN'IY INTELEKKTNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI, FOYDALI VA ZARARLI JIHATLARI. *PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA IJTIMOY*
15. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI Jild: 04, Nashr: 03 | mart – 2024 ISSN: 2181-2616
16. TADQIQOTLAR| *JOURNAL OF PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND SOCIAL RESEARCH*, 3(2), 7-13.
17. Kenjaboy o'g, O. D. R. (2023). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI HARBIY SAN'ATI TARIXINING HOZIRGI KUN MILLIY ARMIYAMIZDA TADBIQ ETILISHI. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 3(34), 183-189.
18. Ibroximovich, A. X. (2024). "O 'ZBEKISTON-2030" STRATEGIYASINING AMALIYOTDA JORIY QILINISHI. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 4(1), 58-64.
19. Tolibjonovich, M. T. (2024). The Emergence of Jadid Enlightenment and the Formation of Statehood Ideas. *International Journal of Formal Education*, 3(2), 24-27.
20. Kozimbekovna, D. G. (2024). PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF TEACHER'S SOCIAL HEALTH CHARACTERISTICS. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 4(2), 76-80.
21. Abdullayev, A. (2023). FUQAROLIK JAMIYATIDA DINIYLIK VA DUNYOVIYLIK UYG 'UNLIGINI TA'MINLASHNING IJTIMOY-FALSAFIY OMILLARI. *Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук*, 3(3), 113-117.